

over de omgang met de sociale kwestie buiten de christelijke wereld in Nederland: de progressief-liberalen (Th. van Tijn), Engeland (M. van Os), Duitsland (J. C. Hess) en België (F. J. Verdoodt). Gelet op de discussies daar hoeft men de inspanningen van de katholieken en protestanten in ons land ondanks de geringe concrete resultaten in de behandelde periode niet per se af te doen als een inadequate reactie.

J. Bosmans

E. Lamberts, ed., *Een kantelend tijdperk. Une époque en mutation. Ein Zeitalter im Umbruch. De wending van de kerk naar het volk in Noord-West-Europa. Le catholicisme social dans le Nord-Ouest de l'Europe. Die Wende der Kirche zum Volk im nordwestlichen Europa (1890-1910). Handelingen van het colloquium. Comptes rendus du colloque. Akten des Kolloquiums Leuven, 22-23XI.1991* (KADOC-studies XIII; Leuven: University Press, Katholiek documentatie- en onderzoekscentrum, 1992, 282 blz., Bf1250,-, ISBN 90 6186 500 X).

Een van de aardigste conclusies die de herdenking van *Rerum Novarum* heeft opgeleverd, is wel dat het pauselijk document van veel minder belang blijkt te zijn geweest dan de oudere geschiedschrijving over kerk en catholicisme suggereerde. Ook de schrijvers van de bijdragen in de bovengenoemde bundel onderstrepen de continuïteit in een aantal ontwikkelingen, die onder een driedeling van ideologische, organisatorische en pastorale aspecten aan de orde worden gesteld. Nadat hij in zijn inleiding als vraagstelling nog heeft omschreven 'hoe in het spoor van *Rerum Novarum* een vernieuwde, volksgerichte kerk vorm kreeg' (9), moet de redacteur in zijn conclusie het effect van de encycliek dan ook aanduiden met termen als oriëntatie, versterking en stimulans. Van een initiërende en wegwijzende rol van Leo XIII's document is dus geen sprake geweest. Met het hoe en waarom van die traditionele beeldvorming houdt jammer genoeg geen van de betrokkenen zich expliciet bezig. Alleen Chr. Weber merkt terzijde op, dat naar zijn mening de encycliek van 1891 pas in het kielzog van *Quadragesima Anno* druk is bestudeerd, gewaardeerd en overgewaardeerd, zodat vanaf toen de beide teksten in één adem werden genoemd en beschouwd als de korte samenvatting van de kerkelijke sociale doctrine (207).

Wat men in *Een kantelend tijdperk* bijeengebracht vindt, zijn de bewerkte voordrachten van een van de vele colloquia die in 1991 over het onderwerp zijn georganiseerd. In Leuven lieten toen steeds vier historici, een Belg, een Duitser, een Fransman en een Nederlander hun licht schijnen over de drie genoemde aspecten in de ontwikkeling van de vier nationale catholicismen tussen 1890 en 1910. Omdat de teksten zonder onderscheid voorgedragen en geschreven werden door op hun specifieke gebied deskundigen valt er uit het boek het nodige te leren. Wanneer het echter de bedoeling was door middel van de bijdragen een wat systematischer vergelijking mogelijk te maken, kan de recensent er moeilijk omheen enkele beperkingen van het project aan te geven. Zo zijn de drie delen waarin de bundel uiteen valt — ideologie, volksbewegingen, pastorale strategieën—wel erg verschillend in omvang, en bevat het boek drie bijdragen die zó kort zijn, dat de lezer er niet veel wijzer van wordt. Bovendien ontbreekt om onopgehelderde redenen in het derde deel een artikel over Nederland, en hebben de auteurs het hun opgedragen thema soms op heel verschillende manier opgevat en uitgewerkt. Het artikel van Hilaire is kwalitatief beneden niveau.

De twee bijdragen over Nederland behoren tot de beste van de bundel. Bornewasser behandelt de ideologische kant van de zaak. Weliswaar suggereert de opbouw van zijn kleine studie, waarin een fase vóór en een na *Rerum Novarum* wordt onderscheiden, de nodige invloed van

de encycliek, maar de gegevens zelf ondersteunen die indruk niet. Zijn conclusie sluit dan ook volledig bij de teneur van het internationale onderzoek aan: de encycliek 'bevestigde en gaf ruggesteun ... aan het reeds begonnen werk', en ook zonder het pauselijk document zou de katholieke sociale ideologie zich in dezelfde richting hebben ontwikkeld (87). Opvallend blijft zo'n interpretatie niettemin, want de oudere literatuur had niet alleen het tegenovergestelde beweerd, maar ook enkele verklaringen voor het bijzondere Nederlandse geval aangereikt: de late inzet van de industriële modernisering van ons land, waarin de eveneens late encycliek op die manier een rol kon spelen, en ten tweede de bijzonder sterke gerichtheid op Rome van het achtergebleven en zich emanciperende katholieke volksdeel.

Het tweede artikel over Nederland is een beschouwing van de historisch antropoloog Duffhues over de volksbewegingen. De encycliek wordt er niet eens in genoemd. Alleen al daaruit kan men de opvatting van de auteur afleiden. Het opstel, waarin voor het eerst systematisch een aantal kwantitatieve gegevens over de vroege sociale bewegingen van boeren, arbeiders en middenstanders wordt gepresenteerd en geanalyseerd, maakt twee dingen duidelijk. De katholieken mogen in die jaren dan wel druk in de weer zijn geweest, die kerkelijke wending naar het volk 'droeg vooralsnog een partieel en beperkt karakter' (183). Van een eenheid was bovendien in de betrokken periode geen sprake, het ging om een aantal gefragmenteerde, onsamenhangende deelbewegingen, waarvoor de schrijver uiteindelijk de karakteristiek 'partikularistisch' gebruikt. De laatste jaren worden onder Nederlandse historici de beperkingen van de confessionele bewegingen steeds nadrukkelijker aan de orde gesteld en Duffhues' opstel is een goed specimen van die tendens. — De bundel in zijn geheel voldoet dus niet aan de hoogste eisen, maar aan de beide Nederlandse bijdragen ligt dat bepaald niet.

P. Luykx

S. B. Boelens, e. a., ed., *Waterstaatswetgeving. Verleden, heden, toekomst. Bundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Staatscommissie voor de waterstaatswetgeving* (Zwolle: W. E. J. Tjeenk Willink, 1992, xi + 370 blz., ISBN 90 271 3505 3).

De inhoud van de jubileumbundel valt in drie delen uiteen. In het eerste deel, 'Geschiedenis en betekenis van de Staatscommissie' (3-90), schetsen drie auteurs de instelling, de rol en de werkzaamheden van de commissie. Het eerste hoofdstuk, 'Een eeuw Staatscommissie voor de Waterstaatswetgeving', is verreweg het langste stuk van de bundel. H. van der Linden geeft daarin een aanzet tot een monografie van de commissie 'tot voorbereiding der wettelijke regeling van het waterstaatsbestuur' vanaf de instelling bij KB van 21 april 1892 nr. 4. In de eerste 25 jaar van haar bestaan heeft deze commissie van juristen en ingenieurs de grondslagen gelegd voor de totstandkoming van onder andere de verveningwet (1895), de keurenwet (1895), de waterstaatswet (1900), de bevoegdhedenwet (1902) en de rivierenwet (1908). Dankzij de bewaardgebleven aantekeningen van de initiator van de commissie, ir. G. van Diesen, is er veel bekend van de werkwijze van de commissie in het algemeen en de inbreng van een kerngroep van drie mannen, die tot 1916 hun stempel op de werkzaamheden hebben gezet; naast Van Diesen waren dat mr. G. de Vries Azn. en de biografisch nog niet ontdekte (noot 65) mr. F. H. J. Tavenraat, griffier van de Staten van Zuid-Holland, de ontwerper van de wetsteksten.

Na de afronding in 1917 van het ontwerp voor de wegenwet, die overigens pas in 1930 is ingevoerd, kwam het voortbestaan van de commissie aan de orde; tengevolge van een verzoek om advies van de minister van waterstaat en door de zelfwerkzaamheid van de leden is de commissie blijven bestaan. Weliswaar nam tussen 1918 en 1940 het aantal onderwerpen